

ЧАСТКА ІМПОРТУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ УКРАЇНИ

© Попадинець Н. М., 2015

Проаналізовано чинники зростання внутрішнього ринку України та масштаби впливу імпорту на його розвиток. Розраховано обсяги потенційного попиту на внутрішньому ринку. Оцінено співвідношення вітчизняних та імпортованих товарів на внутрішньому ринку України та виявлено загрози значних масштабів імпорто-споживання у низькоконкурентоспроможному національному виробництві. Обґрунтовано рекомендації щодо імпортозаміщення в Україні.

Ключові слова: внутрішній ринок, імпорт, імпортозалежність, імпортозаміщення, регулювання імпорту.

N. M. Papadynets

Institute of Regional Research
named after M. I. Dolishnyi of the NAS of Ukraine

THE SHARE OF IMPORTS AND ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF THE DOMESTIC MARKET OF UKRAINE

© Papadynets N. M., 2015

The article aims to define the place of import at domestic market and to outline its impact at the development of Ukrainian economy. Much attention is paid to the key role of domestic market for the long-term economic and financial stabilization of Ukraine in terms of world economy development as well as evaluate the scale of import consumption at domestic market of Ukraine. The factors of Ukrainian domestic market growth and the scale of import impact on its development are analyzed. The volume of suspected demand at domestic market is calculated. It is determined that Ukraine remains in the group of countries that have not reached the average competitive ability rate and considerably lags behind the developed countries. It is stated that domestic food industry meets in general the growing demand of population and situation at the market of food products does not provoke special concern. The opposite situation takes place at the market of non-food goods. In this segment of consumer market the tendency of import production increase is observed for the majority of commodity items not only technology intensive but almost for all types of consumer goods production.

The ratio of domestic and import goods at domestic market of Ukraine is evaluated and the threats of considerable import consumption scales with low competitive national production are outlined. The dependence of domestic market saturation on the tendencies of foreign trade and on the dynamics of hryvnya exchange rate actualizes the problems of export-import flows state regulation. The structure of commodity supply forming at domestic market of Ukraine in general represents significant disproportions of industrial capacity and domestic

market needs as well as considerable pressure from import. Competitive domestic production should become the basis for efficient functioning and development of domestic market in terms of existence of relevant tariff and nontariff barriers for import. The disproportion between national production and import at domestic market is observed. This is due to the activity of following factors: slow change of state regulation policy and its reorientation at stimulation of productive and not intermediary-distributive activity; lack of domestic product range that also lags behind import by quality and price; slow enhancement of customs control and the system of import excess to domestic market that keeps considerable difference between customs value and prime cost of production of wide range of goods nomenclature, primarily of consuming purpose, etc.

The recommendations on import substitution in Ukraine are made. Preventing domestic market of Ukraine from oversaturation by import goods is possible in case of introduction by the state of the range of strategic measures are determined. It allows to enhance the mechanisms of customs control by the correspondence to the real value of declared customs value of goods crossing customs control of Ukraine; introduce scientifically justified mechanisms of tax stimulation of expenses on modernization of production capacity in terms of further increase and realization of goods at domestic markets; introduce international standards for the quality of consumer products both imported and of domestic production that is sold at domestic markets.

New directions of research should be aimed at the identification of external factors in the growth of the domestic market of Ukraine, which directly affect the scale of imports. This will allow detecting threats that are external factors, and taking measures to eliminate them.

Key words: domestic market, import, import dependence, import substitution, import regulation.

Постановка проблеми. Динамічність економічного розвитку України характеризується високим рівнем залежності від зовнішнього середовища та параметрів співробітництва з суб'єктами міжнародної регіональної економіки. Сьогодні частка імпорту в торгівлі товарами та послугами в Україні зростає інтенсивніше, ніж частка експорту, що потребує дослідження умов забезпечення ефективної реалізації стратегії зростання з урахуванням чинного рівня імпортозалежності національної економіки та тенденцій розширення місткості внутрішнього ринку.

Умови міжнародної регіональної економічної інтеграції актуалізують для України завдання ефективного використання внутрішнього ринку як інструменту зміцнення конкурентоспроможності національної економіки. У цьому контексті розбудова конкурентного середовища на внутрішньому ринку на засадах збалансування позицій та інтересів виробників та імпортерів, а також мінімізації тіньового наповнення вітчизняних товарних ринків має стати важливою складовою сучасної стратегії економічного зростання України.

Тенденція до нарощення частки імпортової продукції на внутрішньому ринку України не відповідає національним економічним інтересам і стримує потенціал розвитку національного виробництва. Відтак необхідне формування нової моделі внутрішнього споживання, що б поєднувала інтереси споживачів з інтересами розвитку вітчизняного виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремими аспектами розвитку внутрішнього ринку займалися такі вчені, як С. В. Давиденко, В. Д. Лагутін, А. А. Мазаракі, О. В. Пустовойт, В. О. Точилін та ін. У своїй працях вони зосереджують увагу на ключовій ролі внутрішнього ринку для довгострокової економічної та фінансової стабілізації України в контексті розвитку світової економіки, а також оцінюють масштаби імпортоспоживання на внутрішньому ринку України. Проте недостатньо уваги приділено дослідженням внеску імпорту в процес товарного насичення внутрішнього ринку України. За таких умов постає питання оцінки масштабів імпорту на внутрішньому ринку України.

Постановка цілей. Метою статті є визначення місця імпорту на внутрішньому ринку та обґрунтування його впливу на розвиток економіки України.

Виклад основного матеріалу. Процеси глобалізації істотно змінюють можливості розвитку національних внутрішніх ринків, що стимулює країни з вищим економічним розвитком активніше використовувати інструменти захисту власних ринків і збільшувати тиск на конкурентів на зовнішніх товарних ринках. Оскільки динаміка зовнішньої торгівлі останніх років демонструє збереження високої, близької до критичного рівня, імпортої та експортної залежності (за методологією Національного інституту проблем міжнародної безпеки імпортна та експортна залежність оцінюється за відношенням імпорту та експорту до ВВП, а його критичний рівень не має перевищувати 50 % ВВП).

За період 2004–2013 рр. відзначалося розбалансування та високий рівень волатильності експортно-імпортних товарних потоків, а також спостерігалась різка зміна співвідношення між вартісними та фізичними обсягами товарного експорту та імпорту (рис. 1). У 2012 р. зменшилась роль товарного експорту у формуванні ВВП на тлі зростання у 2011–2012 рр. та наближення до критичного рівня імпортої залежності. Коефіцієнт покриття імпорту знизився у 2012 р. до 0,81, а у 2013 р. становив 0,82.

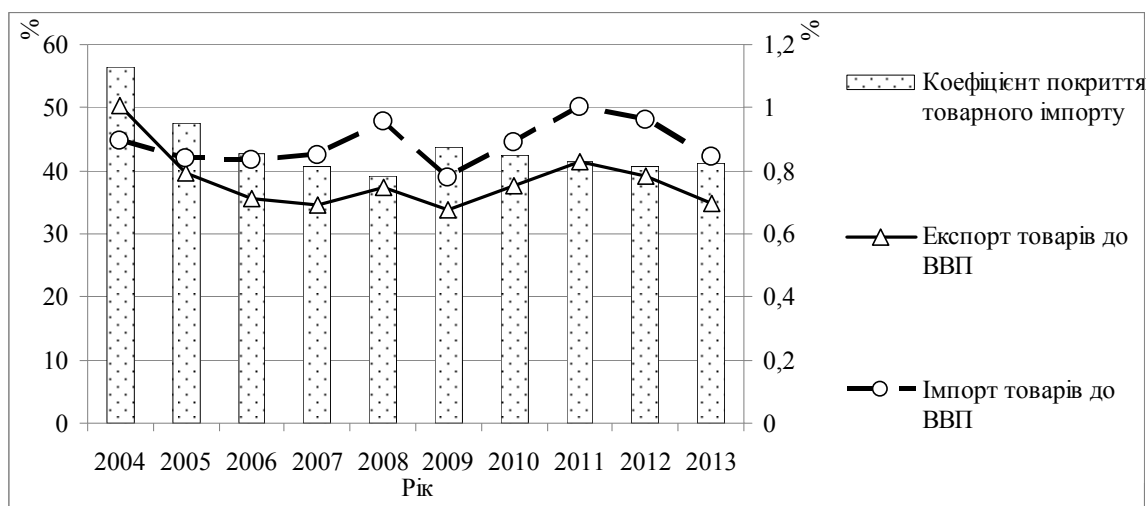

Рис. 1. Співвідношення товарного експорту та імпорту до ВВП і динаміка коефіцієнта покриття імпорту України у 2004–2013 рр.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [2]

Криза 2008–2009 рр. проілюструвала вкрай низьку стійкість внутрішнього ринку України до валютно-курсних коливань. На багатьох вітчизняних товарних ринках розширення платоспроможного попиту супроводжувалось зростанням обсягів імпорту, що в нинішніх умовах є несприятливим для розвитку внутрішнього виробництва. За оцінками економістів, у трансформаційних економіках 75 % приросту внутрішнього попиту призводить до інфляції і зростання імпорту й лише 25 % стимулюють внутрішнє виробництво [5, с. 20]. Відтак значна частина населення із середнім доходом або доходом, нижчим від середнього, орієнтується на придбання дешевих, проте низькоякісних імпортних споживчих товарів.

Поки що відсутня єдина загальноприйнята методика розрахунку величини внутрішнього ринку, що спонукало економістів замість неї в моделях використовувати показник “валовий внутрішній продукт” (ВВП). Водночас він занадто наближено відображає величину внутрішнього ринку національної економіки, оскільки не враховує, що обсяг продажу товарної продукції може перевищувати обсяги її виробництва на величину кредитів і запозичень, отриманих з-за кордону, а також не враховує відсутності у складі ВВП даних щодо неринкових операцій.

Однак саме ВВП використовується для прикладних розрахунків Глобального індексу конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму. Він враховує, що обсяг внутрішнього ринку може зростати завдяки не лише власним доходам резидентів-учасників ринку, а й запозиченим коштам нерезидентів. Однак до цього вважалося, що внутрішній ринок можна розрахувати як суму товарів і послуг за певним рівнем цін, де величина сукупного попиту на товари і послуги дорівнює ВВП, що становить ринкову вартість кінцевого продукту, виробленого в галузях матеріального виробництва та у сфері послуг території держави за певний період.

Так, Україна у рейтингу Глобального індексу конкурентоспроможності за 2012–2013 рр. поліпшила свої позиції на дев'ять пунктів і зайняла 73-тє місце серед 144 країн світу [6], що досліджувалися. Позиція України підвищується другий рік поспіль (після падіння на 17 пунктів у 2009–2010 рр.) [8] і досягла докризового рівня. За показником “Індекс розміру внутрішнього ринку” Україна оцінена високо серед країн Центральної, Східної Європи та СНД, у 2007–2008 рр. займала 27-ме місце (зі 131) [9], у 2008–2009 рр. – 29-тє місце (зі 134) [10], у 2009–2010 рр. – 29-тє місце (зі 133) [8], у 2010–2011 рр. – 28-ме місце (зі 139) [11], у 2011–2012 рр. – 37-ме місце (зі 142) [12], у 2013–2014 рр. – 38-ме місце (зі 142) [7], позиції погіршилися, оскільки в 2007–2008 рр. за розміром внутрішнього ринку Україна посідала 27-ме місце. Також Україна усе ще залишається у групі країн, що не досягли середнього показника конкурентоспроможності, і значно відстає від розвинених держав.

Однак у методиці Всесвітнього економічного форуму щодо розрахунку обсягу внутрішнього ринку закладені припущення, що вносять похибки до розрахунків. Найістотніші серед них: усе виробництво кінцевого сукупного продукту регулюється ринком. Проте детальний аналіз показує, що всю продукцію кінцевого споживання можна поділити на такі групи [13, с. 52]:

1. Ринкова продукція: товари і послуги, що перебувають в обігу на внутрішніх галузевих ринках.
2. Утворюється продукцією, що виробляється для власного кінцевого споживання.
3. Утворюється з використанням іншої неринкової продукції (блага, що надаються безоплатно або не є економічно обґрунтованими).

Друга і третя групи в національній економіці регулюються не ринковим механізмом, а потребами резидентів та обсягами матеріальних ресурсів держави.

Такі ж припущення висловив В. О. Точилін. Він розглядав методику Всесвітнього економічного форуму як небездоганну, оскільки, відповідно до неї, уся спожита резидентами національної економіки продукція була придбана через ринок, тобто є ринковою [14, с. 47]. Однак на практиці ця умова не дотримується, адже резиденти споживають значну кількість неринкової продукції. Розрахунок величини внутрішнього ринку відповідно до цієї методики (табл. 1) засвідчив, що обсяг внутрішнього ринку за досліджуваний період зростає, наближаючись до 99,6 % ВВП, і становив 30,8 тис. грн на одну особу в 2013 р.

Таблиця 1

Обсяг внутрішнього ринку України в 2000–2013 рр.

Показники	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Обсяг внутрішнього ринку, млн грн	132700,5	389957,9	692753,2	936619,4	836383,0	1004061,1	1265340,1	1496602,8
Обсяг внутрішнього ринку, % до ВВП	78,0	88,3	96,1	98,8	91,6	92,7	97,2	99,6
Обсяг внутрішнього ринку на одну особу, грн	2684,6	8247,7	14851,3	20197,6	18125,6	21845,0	27640,5	30763,6

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [2].

У 2001–2013 рр. в економіці України середні темпи зростання обсягів потенційного сукупного попиту становили 119,3 % (табл. 2). Це призвело до зменшення у вартості ВВП частки, що виробляється поза ринком, у 2013 р. до 5,2 % порівняно з 2001 р., що становило 28,8 % і забезпечило підвищення рівня товарності національної економіки та прискорило перетворення її на ринкову економічну систему.

Таблиця 2

Потенційний обсяг сукупного попиту на внутрішньому ринку України, млн грн

Показники	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Наявні доходи населення	119048 298275	470953	634493	661915 847949	988983	1149244		
Вартість спожитої продукції, одержаної з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	14532	16509 20098 23882	28457		34070	35314	30333	
Капітальні інвестиції	40818	111174 222679 272074 19		2878 189061	259932	263728		
Потенційний обсяг сукупного попиту	145334	392940 673534 882686 826336			1002940	1213601	1382639	
ВВП у фактичних цінах	204190	441452 720731 948056 913345			1082569	1302079	1459096	
Частка ВВП, що формується поза ринком	58856	48512 47197 65370 87009			79629	88478	76457	
% до ВВП, %	28,8	11,0	6,5 6,9	9,5		7,4	6,8	5,2

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [2].

У 2000–2013 рр. на внутрішньому ринку України склались сприятливі умови для започаткування процесу зростання товарного виробництва, свідченням чого є зростання обсягу роздрібного товарообороту, порівняно з обсягом внутрішнього ринку. Так, якщо у 2000 р. величина роздрібного товарообороту, порівняно з обсягом внутрішнього ринку, становила 40,9 %, то у 2013 р. – 53,7 %. Отже, споживчий попит зростає прискореними темпами на внутрішньому ринку України, однак спостерігалось також накопичення валового заощадження, порівняно з обсягом внутрішнього ринку (29,1–39,1 % за 2000–2005 рр.), але протягом наступних років це співвідношення істотно зменшилось, досягши у 2011 р. 16,4 %, що зменшило інвестиційні можливості вітчизняних товаровиробників. Як наслідок, матеріальні та фінансові ресурси економіки України починають спрямовуватись не на розширення внутрішнього товарного виробництва, а на збільшення імпорту. Так, у 2006–2013 рр. продаж імпортованих споживчих товарів зріс майже у 1,3 разу, досягши 19,3 %, порівняно з обсягом внутрішнього ринку.

Частка імпортованої продовольчої продукції збільшилась за 2005–2013 рр. на 4,6 в. п. і в 2013 р. становила 13,7 %, а непродовольчої на 15,7 в. п. та 58,1 % (табл. 3).

На ринках продовольчої продукції треба відзначити потужне посилення імпортової складової у таких товарах, як риба і морепродукти, питома вага яких на внутрішньому ринку України за 2005–2013 рр. збільшилась на 14,6 в. п. і в 2013 р. досягла 34,0 %, консерви і готові рибні продукти (на 5,8 в. п. і 26,7 % в 2013 р.), макаронні вироби (на 13,3 в. п. і 24,5 % у 2013 р.), овочі (на 12,8 в. п. і 22,3 % у 2013 р.), плоди, ягоди, виноград, горіхи, кавуни та дині (на 17,8 в. п. і 51,2 % у 2013 р.), горілка та вироби лікєро-горілочні (на 10,1 в. п. і 16,1 % у 2013 р.), вино (на 13,8 в. п. і 28 % у 2013 р.). Водночас зменшилась частка імпортованого м'яса та м'ясних консервів, чаю, безалкогольних напоїв, тютюнових виробів, а також деяких інших видів продовольчих товарів.

Таблиця 3

**Частка імпортованих продовольчих/непродовольчих товарів,
проданих через торгову мережу підприємств у 2005–2013 рр., %**

Продовольчі товари	2005	2009	2011	2013	Непродовольчі товари	2005	2009	2011	2013
Разом	9,1	11,6	11,8	13,7	Разом	42,4	45,3	52,8	58,1
Риба і морепродукти харчові	19,4	27,5	29,6	34	Одяг і білизна з тканин	76,5	84,6	89,2	92,3
Консерви, готові продукти рибні	20,9	25,4	26,2	26,7	Одяг зі шкіри, хутра та інші вироби з них	18,8	71,5	87,2	90,7
Молоко та продукти молочні	5,5	7,5	5,5	7,4	Головні убори (крім хутрових і трикотажних)	28,3	56,5	68,5	94,5
Олії рослинні	5,7	7,4	6,7	6,9	Трикотаж верхній і білизняний	83,1	87,4	92,7	90,7
Вироби кондитерські	10	10,5	9,8	12,8	Взуття	90,7	93,6	96,4	97,2
Вироби макаронні	11,2	18,3	20,2	24,5	Товари парфумерно-косметичні	69,5	72,3	74	77,3
Картопля	9,1	8,5	5,4	12,3	Годинники	93,8	96,1	96,2	97,1
Овочі	9,5	13	9,4	22,3	Комп'ютерна та інша обчислювальна техніка	77,5	88,3	97	98,8
Консерви овочеві	19,2	19,2	18,6	23	Аудіо-та відеообладнання	96,4	97	97,5	95,3
Консерви фруктові-ягідні	17,1	31,6	35,3	43,7	Фотографічне обладнання	96,3	96,7	96,1	98,8
Напої алкогольні, разом	7,9	10,9	12,6	15,7	Ігри та іграшки	60	62,3	70	76,8
Горілка та вироби лікеро-горілчані	6	9,8	11,4	16,1	Інші товари культурного призначення	94,8	78,5	72,3	71,2
Напої слабоалкогольні	3,9	5,1	5,2	7,2	Мотоцикли, моторолери, мопеди	60	97	99,2	99,8
Чай 35,7		34,1	32,8	30,9	Автомобілі та автотовари	76,9	75,7	85,4	87,4
Кава 41,9		48,1	50,7	54,4	Товари спортивні, зокрема велосипеди	56,7	71,9	76,3	78,4
Напої безалкогольні 13,5		7,4	9,3	6,3	Посуд та набори столові	57,4	64,1	69,6	75,4
Води мінеральні 6,9		7,9	8,2	7,6	Прилади електропобутові	91,9	85,2	89	89,3
Вироби тютюнові 6,5		7	6,9	5,1	Засоби для миття, чищення та догляду	45,4	52	58,9	61,5
Інші продовольчі товари	18,8	17,1	18,1	21,6	Інші непродовольчі товари	27,29	36,69	47,3	52,4

*Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України
в. п. – відсотковий пункт*

Отже, можна констатувати, що вітчизняна харчова промисловість загалом забезпечує попит населення, який зростає, і ситуація на ринку продовольчих товарів не викликає особливого занепокоєння. Проте зовсім інша ситуація складається на ринку непродовольчих товарів. У цьому сегменті споживчого ринку тенденція до збільшення імпортованої продукції спостерігається за більшістю товарних позицій, не тільки високотехнологічних, але й практично за всіма видами продукції легкої промисловості.

Вітчизняне виробництво переважно неспроможне випускати конкурентоздатну за якістю продукцію, а відтак склалась ситуація, коли за рахунок імпортованої продукції задовольняється 92,3 % внутрішнього попиту в одязі та білизні з тканин, 94,5 % в головних уборах, 97,1 % у взутті. Водночас розширення попиту населення на товари повсякденного вжитку є об'єктивним явищем і має працювати на розвиток власної країни, а не на розвиток інших країн.

Основним фактором незначного зростання попиту на вітчизняні споживчі товари у 2009–2011 рр. є зростання їхньої цінової конкурентоспроможності за девальвації гривні та відповідне підвищення цін на імпортні товари, але вже у 2012 р. частка продажу товарів національного виробництва знизилась, оскільки нових національних товарів на споживчому ринку у посткризовий період не з'явилося [4, с. 14].

З огляду на високий рівень доларизації української економіки структура і темпи зміни розміру внутрішнього ринку товарів істотно залежать від динаміки обмінного курсу гривні [3, с. 19]. Він впливає на стан внутрішнього ринку через зміну сукупного попиту через перерозподіл доходів і активів на користь експортерів, а також інших економічних агентів і зміни купівельної спроможності валютних активів. Девальвація гривні звільняє частину вітчизняного ринку від імпортних товарів. Проте співвідношення між часткою товарів вітчизняного виробництва та імпортними аналогами є доволі волатильним, та з часом може спостерігатись витіснення імпортерами національних товаровиробників. Економічна наука давно виявила тісний зв'язок між темпами зміни курсу національної валюти й динамікою імпоротної експансії внутрішнього ринку. В Україні ситуацію ускладнює розрив між паритетом купівельної спроможності та номінальним валютним курсом гривні.

Залежність насичення внутрішнього ринку від тенденцій зовнішньої торгівлі та від динаміки курсу гривні актуалізує проблематику державного регулювання експортно-імпортних потоків. Структура формування товарної пропозиції внутрішнього товарного ринку України загалом відображає значні диспропорції промислового потенціалу та потреб внутрішнього ринку, а також істотний тиск з боку імпорту. Основою ефективного функціонування та розвитку внутрішнього ринку має стати конкурентоспроможна вітчизняна продукція за умов наявності відповідних тарифних і нетарифних бар'єрів для імпорту.

Позитивною ознакою розвитку внутрішнього ринку є зростання конкуренції як виробників з імпортерами, так і між вітчизняними виробниками [1, с. 99]. Однак і надалі спостерігається диспропорція між продукцією національного виробництва та імпортом на внутрішньому ринку. Це пов'язано з дією таких чинників, як: повільність зміни державної регуляторної політики та її переорієнтація на стимулювання виробничої, а не посередницько-збутової діяльності; відсутність вітчизняного асортименту продукції, що також поступається імпорту за якістю та ціною; повільність удосконалення митного контролю та системи доступу імпорту на внутрішній ринок, що зберігає значний розрив між митною вартістю та собівартістю виробництва широкого кола номенклатури товарів, насамперед споживчого призначення тощо.

Висновки. Отже, збереження внутрішнього ринку України від перенасиченості імпортними товарами можливе у разі запровадження державою низки стратегічних заходів, що дають змогу: удосконалити механізми митного контролю за відповідністю реальній вартості декларованих митних вартостей товарів, що перетинають митний контроль України; запровадити науково обгрунтовані механізми податкового стимулювання витрат на модернізацію виробничих потужностей за умов подальшого нарощування та реалізації товарів на внутрішніх ринках; запровадити міжнародні стандарти до якості продукції широкого вжитку як імпортованої, так і власного виробництва, що реалізується на внутрішніх ринках; розширити систему моніторингу та контролю над цінами на внутрішньому ринку задля недопущення цінових коливань і спекуляцій; стимулювати формування національних товарних брендів, їх закріплення на внутрішньому ринку та підтримку з розширенням присутності на зовнішніх ринках тощо.

Реалізація цих заходів сприятиме якісному розширенню внутрішнього ринку України, посилить умови конкуренції й покращить асортимент і якість товарів, що реалізуватимуться, а також сприятиме реалізації стратегії імпортозаміщення.

Перспективи подальших досліджень. Нові напрями дослідження мають бути спрямовані на визначення зовнішніх чинників зростання внутрішнього ринку України, що безпосередньо впливають на масштаб імпорту. Це дасть можливість виявити загрози, що створюють зовнішні чинники, та вжити заходів щодо їх усунення.

1. Давиденко С. В. Вплив розширення внутрішнього ринку на економічне зростання України / С. В. Давиденко // *Стратегічні пріоритети*. – 2006. – № 1. – С. 93–101. 2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> 3. Мазаракі А. А. Ринок споживчих товарів в Україні: посткризові тенденції / А. А. Мазаракі, В. Д. Лагутін // *Економіка України*. – 2011. – № 9. – С. 17–26. 4. Мазаракі А. А. Імпорт та перспективи імпортозаміщення в Україні / А. А. Мазаракі, Т. М. Мельник // *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. – 2012. – № 6. – С. 5–16. 5. May В. Экономическая политика 2010 года: в поисках инноваций / В. Май // *Вопросы экономики*. – № 2. – 2011. – С. 19–29. 6. Місце України за Глобальним індексом конкурентоспроможності у 2012–2013 рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.uinte1.kiev.ua/viewpage.php?page_id=492. 7. Звіт про глобальну конкурентоспроможність 2013-2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf. 8. Звіт про конкурентоспроможність України 2010. Назустріч економічному зростанню та процвітання / Фонд ефективне управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.feg.org.ua/docs/Competitiveness_report_2010_ua.pdf. 9. Звіт про конкурентоспроможність України 2008. Назустріч економічному зростанню та процвітання / Фонд ефективне управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.feg.org.ua/docs/final_ua.pdf. 10. Звіт про конкурентоспроможність України 2009. Назустріч економічному зростанню та процвітання / Фонд ефективне управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ssr1.org.ua/content/eng/libr/final_ukr_2009.pdf. 11. Звіт про конкурентоспроможність регіонів України 2011. Назустріч економічному зростанню та процвітання / Фонд ефективне управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.feg.org.ua/docs/Report_on_the_Competitiveness_of_Regions_of_Ukraine_2011.pdf. 12. Звіт про конкурентоспроможність регіонів України 2012. Назустріч економічному зростанню та процвітання / Фонд ефективне управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.feg.org.ua/docs/Report_on_the_Competitiveness_of_Regions_of_Ukraine_2012.pdf. 13. Попадинець Н. М. Внутрішній ринок продукції лісової промисловості України: проблеми та напрями розвитку: монографія / Н. М. Попадинець. – Львів: ІРД НАН України, 2014. – 182 с. 14. Ринки реального сектора економіки України в інституціональному середовищі СОТ: кон'юнктура та інтеграція / [Точилін В. О., Осташко Т. О., Пустовойт О. В. та ін.]; за ред. В. О. Точиліна; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 552 с.